

اصول کلی حاکم بر تولید، از دیدگاه امام علی (ع)

میثم موسایی*

چکیده

مطالعه سخنان امام علی (ع) در زمینه مسائل اقتصادی، بیانگر این واقعیت است که رفتارهای اقتصادی در حیطه اقتصاد در چارچوب تعریف شده‌ای باید صورت گیرد. کارایی همراه با عدالت، توازن در توزیع درآمد و رعایت مصالح جامعه و در یک کلام، اقتصاد مبتنی بر عدالت و اخلاقیات، ثمره تفکیک ناپذیر رعایت چارچوب مذکور است. در مقاله حاضر، این چارچوب و مقررات از سخنان امام علی (ع) در حیطه تولید، استخراج و تحلیل شده است.
واژگان کلیدی: اقتصاد اسلامی، امام علی (ع)، تولید.

مقدمه

هر نظام اقتصادی از سه خرده نظام کوچک‌تر تشکیل شده است: خرده نظام تولید، خرده نظام مصرف، و خرده نظام توزیع.

* استادیار دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

هر نظامی، اقتصادی و غیراقتصادی، به طور معمول از اجزای ذیل تشکیل می‌شود:

- عناصر نظام؛
- نقش و کارکرد هر عنصر؛
- ساخت (روابط بین اجزا و عناصر)؛
- هدف و عملکرد کلی نظام.

عناصر اصلی نظام اقتصادی، در سه زیربخش تولید، توزیع و مصرف تعریف می‌شود. تغییر عناصر اصلی، به طور معمول به تغییر عملکرد کلی نظام و در نتیجه تغییر نظام خواهد انجامید. عناصر فرعی، عناصری هستند که تغییر آن‌ها تأثیر قابل توجهی در عملکرد نظام ندارد. این مقاله، به عنصر سوم نظام یعنی اصول اقتصادی در خرده نظام تولید، با استفاده از سخنان حضرت علی (ع)، پرداخته است. این مطالعه، نوعی تحقیق اکتشافی شمرده شده، و به طور طبیعی فاقد فرضیه به معنای تجربی آن است و فرضیه نظری آن، این گزاره بوده که در سخنان حضرت علی (ع)، اصول کلی حاکم بر خرده نظام تولید بیان شده و با ترکیب آن می‌توان به یک سری اصول کلی حاکم بر روابط اقتصادی رسید؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت: با رعایت روابط مذکور، زیرنظام تولید، ساختار خاصی می‌یابد که به طور کامل از زیرنظام‌های تولیدی دنیای سرمایه‌داری و سوسیالیسم جدا است. اهمیت مطالعه اصول مذکور از آن جا است که با کشف این اصول و تلاش برای نهادینه کردن آن می‌توان زمینه بروز رفتارهای مطلوب اقتصادی در حوزه تولید از دیدگاه دینی را در جامعه فراهم ساخت (موسایی، ۱۳۸۰: ص ۵)، و از آن جا که هم در قانون اساسی و هم در آرمان‌های مربوط به نظام، همیشه لزوم اجرای اقتصاد اسلامی مطرح بوده است، این گونه مطالعات اکتشافی، همیشه ضرور به نظر می‌رسد.

اصول حاکم بر زیرنظام تولید

با تعمق در سخنان حضرت امیر (ع) اموری چند در روابط حاکم بر خرده نظام تولید را به ترتیب ذیل بررسی می‌کنیم:

أ. انگیزه تولید

انگیزه‌ها و جهت‌گیری‌های مطلوب در کار و تولید از دیدگاه حضرت را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱. داشتن نیت قرب الاهی در کار و تولید

مکتب اسلام برای همه فعالیت‌های انسان، جهتی کلی را تعیین کرده و آن این‌که انجام آن‌ها اگر چه به زندگی مادی انسان‌ها مربوط باشد، لازم است در مسیر الاهی قرار گیرد تا پاداش آخرتی نیز داشته باشد؛ یعنی اگر برای مثال در فعالیت تولید، تولیدکننده‌ای برای به‌دست آوردن سودی می‌کوشد، باید این کار را از طریقی ادامه دهد که نه تنها با دستورهای الاهی منافات نداشته باشد، بلکه در جهت خشنودی و رضای خدا باشد؛ چنان‌که حضرت می‌فرماید:

ان کنتم عاملین فاعملوا لما ینجیکم یوم العرض (آمدی، بی‌تا: ص ۳۱).

اگر شما مرد کار و عمل هستید؛ پس عمل کنید بدان‌چه که شما را روز عرض حساب، رستگاری بخشد.

۲. تلقی تولید به صورت یکی از مصادیق عمل صالح

در این زمینه حضرت می‌فرماید:

انک لن یعنی عنک بعد الموت الا صالح عمل قدمته فتزود من صالح العمل (همان: ص ۲۹).

به راستی که پس از مرگ، هیچ چیز جز عمل صالحی که آن را پیش فرستاده باشی، تو را بی‌نیاز نگرداند؛ بنابراین از عمل صالح توشه بیندوز؛

بنابراین اگر فعالیتی جزو عمل صالح باشد، محدودیتی برای انجام آن وجود ندارد و تولیدکننده در این زمینه می‌تواند هر چه بیشتر فعالیت‌های تولیدی خود را گسترش دهد؛ چرا که می‌داند هر چه بیشتر مشغول کار باشد، به همین نسبت از پاداشی بیشتر بهره‌مند خواهد بود و روز رستاخیز، به آسایش و آرامش بیشتری دست خواهد یافت.

۳. انجام تولید در جهت منافع جامعه و خدمات به خلق

دقت در احکام و دستورهای اسلام، انسان را به نتیجه‌ای بسیار روشن می‌رساند و آن این‌که اغلب منافع جامعه بر منافع فردی مقدم است و این بدان معنا است که اگر در هر جایی که انسان به انتخاب بین منافع فردی و منافع جامعه مخیر باشد، در صورتی که منافع جامعه را تقدیم بدارد و انتخاب کند، به عمل وی پاداش آخرتی تعلق می‌گیرد و اگر منافع شخصی خود را برگزیند، ممکن است به ظاهر در این دنیا به سود مادی دست یابد؛ ولی باید بداند که در آخرت، آن پاداش ویژه را نخواهد داشت. افزون بر این، سودی که از این راه به‌دست می‌آورد، چندان پایدار نخواهد بود؛ چرا که خداوند، نعمت‌های خود را از افرادی که به منافع بندگان

خدا و جامعه خود بی‌اعتنا هستند، خواهد گرفت؛ چنان‌که علی (ع) می‌فرماید:

ان لله سبحانه عبادا يختصهم بالنعم لمنافع العباد يقرها في ايديهم ما بذلوا فاذا منعوا نزعهم و حولها الي غيرهم (همان: ص ۹۳).

به راستی که خداوند سبحان را بندگانی است که نعمت‌های خود را به آن‌ها اختصاص داده است برای منافع بندگانش و مادام که آن‌ها در کار بذل و بخشش از آن نعمت هستند، این نعمت‌ها در دست آنان باقی است. همین که آن‌ها از دادن و بخشش آن نعمت‌ها خودداری کنند، خدا هم آن‌ها را از آن‌ها گرفته، به دیگران می‌بخشد.

۴. بهره‌گیری صحیح و بهینه از امکانات جامعه

حضرت در این زمینه می‌فرماید:

استصلح كل نعمة انعمها الله عليك و لاتضيع نعمة من نعم الله عليك و ليرعليك اثر ما انعم الله سبحانه به عليك (همان: ص ۱۸۷).

به صلاح درآور هر نعمتی را که خداوند بر تو ارزانی داشته و هیچ‌یک از نعمت‌های خداوند نباید نزد تو تباه گردد و باید نشانه نعمتی که خداوند سبحان به تو داده در تو پیدا باشد.

استفاده غیرکارا از امکانات و منابع، نوعی تباه کردن آن‌ها است؛ بنابراین، از امکاناتی که در اختیار بشر قرار گرفته باید به صورت بهینه بهره‌برداری و نتیجه آثار این استفاده در زندگی افراد آشکار شود.

۵. تلاش در جهت خودبستگی و استقلال و رهایی از وابستگی

خودبستگی و عدم وابستگی به بیگانگان باید از اهداف راهبردی جامعه اسلامی تلقی شود (همان: ردیف ۲۱۵۱).

حضرت امیر در این باره می‌فرماید:

درخواست از دیگران، کمند خواری است بر گردن که عزت ارجمند را می‌گیرد و گوهر پاک گهر را می‌ستاند.

۶. مراعات زمینه‌های نیاز جامعه و اولویت‌ها

تاکید اصلی حضرت در تولید، بر تولید کالای ضرور است. در این باره فرموده است:

[تولید] مقدار کمی که انسان نیازمند آن است [رفع حاجت کند]، بهتر است از بسیاری که انسان از آن بی‌نیاز باشد (همان: ص ۳۲).

از نکات پیش‌گفته نتیجه گرفته می‌شود که اصل موضوعه بنگاه در اقتصاد اسلامی، صرفاً حداکثر کردن سود نیست؛ بلکه انگیزه‌های دیگری نیز باید دخالت داده شود. این انگیزه‌ها ناظر به رعایت مصلحت جامعه از یک طرف و توجه به ارزش الهی برای کسب رضایت خدا است. براساس اصل موضوعه مذکور، زیرنظام تولید در اقتصاد اسلامی ویژگی‌های خاصی خواهد یافت که باید با تعمق در سخنان حضرت بررسی شود.

ب. ویژگی‌های نظام مطلوب تولید

۱۰۱

اقتصاد اسلام

اصول کلی حاکم بر تولید، از دیدگاه امام علی (ع)

تولید، به صورت نظام، متکفل در هم آمیختن و ترکیب اجزای گوناگونی از امکانات جامعه در جهت ایجاد ارزش‌ها و ظرفیت‌های جدید و قابل استفاده آن جامعه است. همان‌گونه که در جهت‌گیری‌های کلی و کلان، تولید نیاز به مراقبت و هدایت دارد، در خصوص ویژگی‌های درونی نیز این نظام باید از اصول و معیارهایی پیروی کند. با تعمق در سخنان حضرت می‌توان ویژگی نظام تولید مطلوب از دیدگاه او را به شرح ذیل عنوان کرد:

۱. پاک و طیب بودن نظام تولید (دور بودن از خیانت و اجحاف)

در نظام تولید مطلوب، باید پاکی و طهارت، هم در سرمایه و سایر عوامل تولید و هم در محصول و خدمات تولید شده به بهترین شکل، وجود و ظهور داشته باشد. مالی که وارد چرخه تولید می‌شود، باید از بهترین و پاک‌ترین اموال باشد تا رشد و برکت را همراه داشته باشد.

افضل المال ما قضیت به الحقوق (همان: ص ۴۲۴).

بهترین مال‌ها، مالی است که حقوق و بدهی‌های مالی انسان را ادا کند؛

بنابراین اگر مال و سرمایه از طریق نادرست به دست آید و با خیانت و اجحاف هم همراه باشد، نه تنها حقی را ادا نمی‌کند، بلکه حقوق و دیون دیگری را بر دوش صاحبش می‌گذارد.

۲. وجود برنامه و تدبیر درست و مهارت و تخصص

یکی دیگر از ویژگی‌های نظام صحیح تولید، وجود برنامه و تدبیر صحیح و نیز داشتن مهارت و تخصص لازم و کافی برای کار است.

در جهان امروز با وجود پیچیدگی‌ها و ظرافت‌های فراوان، تلاش بدون برنامه و تدبیر و اقدام، بدون مهارت و تخصص، بدون تردید به اتلاف منابع خواهد انجامید.

حضرت در این خصوص می‌فرماید:

إذا اراد الله بعيد خيراً ألهمه الاقتصاد و حسن التدبير و جنبه سوء التدبير و الاسراف (همان: ص ۱۶۴).
هرگاه خداوند برای بنده‌ای خیر اراده فرماید، به او میانه‌روی و خوش‌تدبیری الهام می‌فرماید و او را از سوء تدبیر و اسراف دور می‌نماید.

اگر حسن تدبیر و میانه‌روی و برنامه‌ریزی برای افراد «خیر» تعبیر شده، به طریق اولی برای جامعه و نظام اقتصادی و تولید نیز خیر و سبب رشد و سعادت است.
در جایی می‌فرماید:

الناس ابناء ما يحسنون (ارشاد مفید: ص ۱۴۲)؛

مردم فرزند آن چیز هستند که [در آن مهارت و تخصص دارند و] به خوبی به انجام می‌رسانند؛
قیمه کل امری مایحسنة (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۷۸، ص ۱۱۲۲).

ارزش هر انسان به کاری است که به خوبی انجام می‌دهد.

سه روایتی که از حضرت نقل شد، بیانگر دو حقیقت مهم است:

یکی این که انسان‌ها، به ارزش کار و تلاش و نوع ثمر و نتیجه کار شناخته، بلکه ارزش‌گذاری می‌شوند؛

دوم، برای این که این ثمره و نتیجه، نیکو باشد، شخص عامل و تولیدکننده باید نکات ذیل را رعایت کند:

۱. صرفه‌جویی و میانه‌روی را سرلوحه کار خود قرار دهد؛

۲. در برنامه‌های خود، تدبیر داشته باشد و به عاقبت کارها بیندیشد؛

۳. از اسراف (تجاوز از حد اعتدال) بپرهیزد.

این سه عامل باعث می‌شود که هم فرد و هم جامعه در همه فعالیت‌های خود و به ویژه فعالیت‌های تولیدی به‌گونه‌ای از منابع خود استفاده کنند که از لحاظ اقتصادی کارایی لازم را داشته باشد.

۳. تقدم کیفیت بر کمیت و مراعات نفع و نیاز جامعه

یکی دیگر از ویژگی‌های نظام تولید مطلوب، ملاحظه منافع و نیاز واقعی جامعه در برنامه‌ریزی‌ها و مقدم داشتن کیفیت بر کمیت است.

نظام تولید، باید نیازهای واقعی را از نیازهای کاذب تفکیک کند، و از امکانات و ظرفیت‌های موجود جامعه به نحو مطلوب در جهت پاسخگویی به نیازها و رفع خلاها بهره‌گیرد و در این جهت پرداختن به کیفیت تولیدات به‌گونه‌ای که بتوان حداکثر استفاده را از سرمایه‌گذاری‌ها کرد، اهمیت فراوان دارد.

آن چه امروزه در قالب تولید انبوه و کم دوام با توجیه لزوم حرکت و چرخش اقتصاد مطرح می شود، به نوعی می تواند تلف کردن نیروها و سرمایه ها تلقی شود.

حضرت علی می فرماید:

خیر الامور اعجلها فائده واحمدها عاقبه (آمدی، بی تا، ص ۸۵).

بهترین کارها کاری است که فایده و سودش زودتر برسد و پایانش پسندیده تر باشد؛

یعنی سرعت در انجام و اتمام کار نیز در کنار توجه به کیفیت و محتوا مطلوبیت و ارزش دارد.

۴. رعایت میانه روی در مراحل گوناگون تولید

۱۰۳

اقتصاد اسلام

اصول کلی حکم بر تولید، از دیدگاه امام علی (ع)

میانه روی و مراعات اقتصاد، همواره مورد تأیید و تأکید، و تبذیر و تقتیر در مقابل آن مورد نکوهش است. در نظام تولید نیز باید این اصل مورد توجه باشد و در کلیه مراحل تولید، مراعات شود و محور اصلی بر میانه روی باشد. حضرت علی (ع) می فرماید:

کن سمحاً و لاتکن مبذراً و کن مقتصداً و لاتکن مقتر (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۳۲، ص ۱۱۰۳).

بخشنده باش؛ ولی تبذیر مکن. میانه رو باش و اندازه نگهدار؛ ولی بر خود و دیگران سخت مگیر.

تبذیر، ریخت و پاش کیفی مال، و اسراف، ریخت و پاش کمی است. اسراف و تبذیر در برخی روایات و از جمله به طور تلویحی در روایت پیش گفته در مقابل اقتصاد آمده است که در لغت به معنای میانه روی و رعایت «حد وسط» است؛ پس می توان اسراف و تبذیر را تجاوز از حد اعتدال دانست. وقتی میزان مصرف تولیدکننده از منابع انسانی و غیر انسانی بیشتر از حد متعارف و متوسط جامعه باشد، اسراف اتفاق افتاده است. طبیعی است با توجه به این تعریف، تبذیر و اسراف در منابع، زمانی رخ می دهد که ارزش نهایی تولید یک نهاد، کمتر از ارزش نهایی آن در جامعه باشد و طبیعی است اگر این تولیدکننده از استفاده واحدهای نهایی صرف نظر کند و منابع آن را آزاد گذارد، تولیدکننده دیگری از آن استفاده خواهد کرد که ارزش افزوده بیشتری به جامعه عرضه خواهد داشت؛ بنابراین، رعایت اصل عدم اسراف و عدم تبذیر باعث می شود که منابع جامعه چه انسانی و چه غیر انسانی به صورت بهینه تخصیص یابد.

۵. نظم، اتقان، استحکام و کامل بودن نظام تولید

یکی دیگر از ویژگی های نظام تولید مطلوب، اتقان و استحکام و نظم و اکمال و اتمام کارها است.

حضرت علی در وصیت مشهور خود خطاب به امام حسن (ع) و امام حسین (ع) فرمود:

اوصیکم بتقوی الله و نظم امرکم (همان: ن ۴۷، ص ۹۷۷).

شما را وصیت می کنم به تقوی الهی و نظم در کارهایتان.

نظم مبدأ و منشأ بسیاری از بهره‌برداری‌های مفید چه در وقت و زمان و چه در امکانات و ظرفیت‌ها است.

و باز فرمود:

جمال المعروف اتمامه (آمدی، بی‌تا، ص ۱۳۶).

زیبایی کار خوب به اتمام و پایان رساندن آن است.

رهاکردن کارهای نیمه‌تمام و معطل گذاشتن امکانات و سرمایه‌ها، در نظام تولید اسلامی، مطلوب نیست. باید کارها مطابق اولویت‌ها و با برنامه آغاز شود و به همان شکل پایان پذیرد.

و باز فرمود:

وامض لكل يوم عمله فان لكل يوم مافیه (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ن ۵۳، ص ۱۰۲۲).

در تولید نیز به‌طور معمول هر تصمیم در جای خودش اهمیت دارد. چه بسا یک تصمیم نابجا یا اقدام به تصمیمی که هنوز موعد آن نرسیده است، باعث کاهش بازده شود.

ج. نقش نیروی کار در نظام تولید

میان عوامل تولید، کار جایگاه ممتازی دارد؛ زیرا با انجام کار و استفاده از نیروی انسانی، سایر عوامل و منابع مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند. گرچه امروزه، ابزار و تکنولوژی پیشرفته، تا حد بسیاری جانشین کار انسان شده، آن نیز محصول کار و ابتکار انسان است. افزون بر این، ارتباط مستقیم کار با انسان و تحقق آن به وسیله اراده‌ی وی، سبب امتیاز خاص این عامل، بر عوامل دیگر تولید است؛ چنان‌که از بُعد اجتماعی و اخلاقی نیز «کار» مقام والایی دارد (دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، بی‌تا: ص ۱۳۵).

در این قسمت به اجمال، بحث کار و کارگری و نقش آن در اقتصاد و اصلاح امور مادی و غیرمادی جامعه بحث می‌شود و دیدگاه اسلامی را با استفاده از آرای حضرت علی خواهیم جست.

۱. کار و کارگری و نقش آن در اقتصاد و اجتماع

أ. بررسی کار در نظام تکوینی آفرینش

خداوند متعالی، جهان طبیعت و عالم ماده را آفرید و انسان را در جایگاه اشرف مخلوقات که دارای اراده و شعور و اختیار است، به تصرف در طبیعت توانا ساخت.

نگاهی به کیفیت آفرینش انسان و توانایی‌های او از یک طرف، و نگاهی به نیازمندی‌های

او از طرف دیگر و نگاهی به امکانات و مواهب الاهی از جانب سوم، نشان دهنده این حقیقت است که به طور تکوینی، انسان برای ادامه حیات خود در جهان نیازمند کار و تلاش است. ساختار جسمانی انسان به گونه‌ای است که با قوه درک و تفکر می‌تواند به تجزیه و تحلیل ارتباطات منطقی جهان خارج بنگرد و با اعضا و جوارح خود در عالم ماده تصرف، و ابزار مورد نیاز و متناسب این تصرف را ابداع و اختراع کند خداوند در آیه ۶۱ سوره هود (۱۱) می‌فرماید:

هو انشاکم من الارض و استعمرکم فیها ...

و شما را از زمین بیرون آورد و شما را به عمران و آبادانی آن مأمور کرد.

نکته دیگر در این جهت این‌که ممارست در کار و تلاش به توان و ظرفیت تلاش انسان می‌افزاید و آن را می‌گستراند.

حضرت علی (ع) در این باره می‌فرماید:

من یعمل یزد قوته و من یقصر فی العمل یزد فترته (آمدی، بی تا: ص ۲۶۹).

کسی که کار کند، بر قدرت او اضافه می‌گردد، و کسی که در کار کوتاهی کند، بر سستی او افزوده می‌شود. ممارست در کارهای فکری، بر توان اندیشه و قوت نوآوری می‌افزاید و در کارهای بدنی، به مهارت جسمانی و سرعت عمل و تسلط بر کار می‌انجامد و این امر، تأیید این معنا است که نیاز به کار و تلاش در ساختار تکوینی آفرینش انسان نهاده شده است. اگر همه نیازمندی‌های انسان به صورت کامل و نهایی در اختیار او بود و به کار و تلاش نیازی نمی‌داشت، از زندگی لذتی نمی‌برد. انسان حتی اگر همه نیازهایش برآورده باشد، به ناچار خود را به چیزی مشغول می‌کند؛ بنابراین در دستگاه خلقت، درست همین بوده است که برای تأمین نیازهای انسان، مجالی هم برای تلاش خود او باشد تا هم بیکار و باطل نماند و هم خود را در اموری که دور از دسترس است، به زحمت نیندازد.

ب. بررسی جایگاه کار در نظام تشریح و دستوره‌های اسلامی

بر اساس آموزه‌های اسلامی، کار و تلاش یکی از وظایف اصلی زندگی مسلمان است تا از این طریق، روزی خود و خانواده خود را از راه حلال و درست به دست آورد و افزون بر این‌که نیازمند دیگران در امر معاش خود نباشد، توان کمک به دیگران و انجام کارهای خیر و نیک را نیز داشته باشد؛ به همین دلیل توصیه شده است که مؤمن در طول شبانه روز وقتی را جهت کار و تلاش و کسب حلال اختصاص دهد.

جالب این که توصیه به کار و طلب فضل الاهی، بی درنگ پس از امر به ذکر خدا و عبادت آمده است: فاذا قضیت الصلاة فانتشروا فی الارض و ابتغوا من فضل الله (جمعه (۶۲)، ۱۰).

پس هنگامی که نماز [جمعه] به پایان رسید، در زمین پراکنده شوید و فضل الاهی را بجوید. از دیدگاه اجتماعی، در جامعه‌ای که اصل کار و تلاش و تحرک و پویایی معیار کلی در تأمین معاش و روزی باشد، طبیعی است که بسیاری از ظرفیت‌های بالقوه و نعمت‌های خدادادی چه در ابعاد انسانی و چه در ابعاد طبیعی، در سیری تکاملی، به محصولاتی جهت پاسخگویی به نیازهای طبیعی مردم تبدیل خواهد شد.

حضرت علی ع فرمود:

لقد رایت اصحاب محمد ص فما اری احداً یشبههم، لقد كانوا یصبحون شعناً غیراً و قد باتوا سجداً و قیاماً ... (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: خ ۹۶، ص ۲۸۶)

به تحقیق اصحاب پیامبر ص را دیدم و هیچ‌کس را شبیه آن‌ها نیافتم. روز را ژولیده و غبارآلود از کار و تلاش بودند و شب را در حال قیام و سجود به صبح می‌رساندند.

در این بیان ویژگی‌های اصحاب پیامبر گرامی ص وصف شده است که از یک طرف، معنوی بودند و با معبود ارتباط داشتند و از طرف دیگر، سخت‌کوشی و تلاش را وجهه همت خود ساخته بوده‌اند و این درسی است که در همهٔ زمان‌ها باید برای مسلمانان الگو باشد. اعتقاد به این که کار و تلاش، با عبادت و معنویت منافات و تضادی ندارد، عامل مهمی برای رشد جوامع اسلامی و اعتلای مسلمانان در جهات مادی و معنوی است.

در جای دیگر می‌فرماید:

... و بادروا بالاعمال عمراً ناکساً او مرضاً حابساً او موتاً خالساً... فلیکم بالجد و الاجتهاد و التأهب و الاستعداد و التزوّد فی منزل الزاد (همان، ۲۲۱، ص ۷۲۴).

مبادرت و تسریع کنید به اعمال و کارها در طول عمری که رو به انتها است و بیماری که روی خواهد آورد و مرگی که رباینده است و به ناگهان سر می‌رسد؛ پس بر شما باد به کوشش و کوشیدن و ساخته شدن و آماده گردیدن و برداشتن توشه‌ای که به کار آید، از منزلی که جایگاه این کار است.

۲. تأکید بر سربرار نبودن افراد بر جامعه

در جامعه اسلامی، افراد انتظار ندارند که روزی و نیازمندی‌های آن‌ها بدون کار و تلاش برای آن‌ها مهیا و حاضر باشد. یکی از اصحاب امام صادق ع می‌گوید: خدمت حضرت نشسته

بودیم که علاء بن کامل آمد و روبه‌روی امام نشست و گفت: دعا کن که خداوند روزی مرا یکباره و یکجا با دعا فراهم کند. حضرت فرمود: این چنین برای تو دعا نمی‌کنم. روزی‌ات را همان‌گونه که خداوند امر کرده است بطلب؛ یعنی از طریق وسائل و با کار و تلاش.

همچنین در جامعه، بیکاری نامطلوب است. حضرت علی ع فرمود:

شرا لاخوان من تکلف له (فیض‌الاسلام: ۱۳۵۱: ح ۴۷۱، ص ۱۳۰۵).

بدترین برادران آن است که برای او، دیگران به زحمت و مشقت بیفتند.

۱۰۷

اقتصاد اسلام

سستی، تنبلی و بیکاری باعث نیاز می‌شود و نیاز، انسان را از یک طرف سربار دیگران و از طرفی ذلیل و حقیر می‌کند؛ بنابراین باید اصل تلاش، تولید و خود اتکایی را همواره مدنظر داشت و از تحمیل بار خود بر دوش دیگران انداختن به شدت پرهیز کرد.

۳. لزوم استفاده از فرصت‌ها و امکانات

عامل انسانی در تولید نقش مهمی دارد که از طریق تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری، مدیریت و اجرا، وارد می‌شود. تولیدکننده باید بداند که سلامت و صحت فکر و اعضا و زندگی مادی او دائم نیست؛ بدین سبب در کار و تولید باید به گونه‌ای عمل کند که اگر این فرصت ناگهان به سرآمد، اندوخته مناسبی برای آخرت داشته باشد. (همان: خ ۱۹۶).

حضرت ع در بخشی از حکمت ۳۱ می‌فرماید:

... من ارتقب الموت سارع الی الخیرات...

کسی که مرگ را رقیب و همراه خود بداند، بر انجام خیرات سرعت می‌گیرد؛

بنابراین، کسی که مرگ را مراقب و همراه خود می‌بیند، در استفاده از امکانات الهی و انجام کارهای نیکو، دارای سرعت و دقت خواهد بود و این به معنای ظهور و تأثیر یاد و ذکر مرگ در صحنه تولید و کار و تلاش است. باز در روایتی می‌فرماید:

ان ماضی یومک منتقل و باقیه منهم فاغتنم وقتک بالعمل (آمدی، بی تا: ص ۸۵).

به راستی که روز گذشته تو، گذشته و منتقل شده است و روزهای آینده تو نیز در وهم و ابهام است؛ بنابراین، وقت حاضر و موجودت را غنیمت شمار و کار [نیک] انجام ده؛

بنابراین، همواره باید از فرصت‌های موجود به بهترین شکل استفاده کرد.

از مجموع آنچه به اختصار ذکر شد، این نتیجه را برداشت می‌کنیم که در جامعه اسلامی، اصل کار و تلاش پذیرفته شده و مورد تأکید قرار گرفته است. رهبانیت و گوشه‌گیری و دوری

از تلاش و تحرک و پویایی ارزش نیست. این دیدگاه کلی در خصوص کار و کارگری نتایج خاص خود را در توسعه و پیشرفت مادی و اقتصادی و همچنین سایر ابعاد زندگی اجتماعی خواهد داشت که در بخش‌های بعدی این مطالعه به یاری خداوند مورد توجه واقع خواهد شد؛ البته انسان در دیدگاه اسلامی، در ردیف عوامل دیگر تولید از نظر ارزش و اعتبار قرار نمی‌گیرد؛ بلکه همه عوامل تولید در خدمت انسان و برای حصول کرامت انسانی و ظهور آن، در خدمت بشر است.

ولقد کرما بنی آدم و حملناهم فی البر و البحر و رزقناهم من الطیبات و فضلناهم علی کثیر ممن خلقنا تقضیلا (اسراء (۱۷)، (۷۰)).

به درستی که بنی آدم را کرامت بخشیدیم و آن‌ها را بر خشکی و دریا حمل کردیم و از پاکیزه‌ها روزیشان دادیم و بر بسیاری از مخلوقات برتری و فضل عطا کردیم؛

به همین دلیل نباید انسان مقهور و محصور طبیعت و دانش فنی و ابزار ساخته دست خود قرار گیرد. آزادی و اراده و اختیار انسان که عوامل کرامت و شخصیت انسانی اویند، همواره باید بر کلیه ابزار تولید برتری داشته باشد و آن‌ها را در مسیر رشد و کمال معنوی و تأمین نیازهای مادی خود به خدمت گیرد.

د. عوامل توفیق و رشد در نظام تولید

در این قسمت با استفاده از رهنمودها و حکمت‌های حضرت امیر^{۱۵} برخی از عوامل که بر رشد تولیدات و توفیق نظام تولید مؤثر است، فهرست‌وار مورد اشاره و مطالعه قرار می‌گیرد:

۱. تقید به شکرگزاری از نعمت‌های الهی

وقتی در چارچوب نظام اسلامی حرکت کنیم، این نظام دارای ارزش‌های اخلاقی و الهی است که کلیه رفتارهای اقتصادی تحت تأثیر خط مشی‌های آن قرار می‌گیرد؛ بنابراین در بخش تولید هم دستورها و خط مشی‌های ارائه شده به وسیله نظام اسلامی در رفتار تولید کننده تأثیر می‌گذارد.

حضرت علی^{۱۶} در حکمتی می‌فرماید:

ان الله تعالی فی کل نعمه حقاً فمن اداه زاده منها، و من قصر عنه خاطر بزوال نعمته (فیض الاسلام،

۱۳۵۱: ح ۲۳۵، ص ۱۱۹۴).

به درستی که در همه نعمت‌ها برای خداوند، حقی است که اگر کسی آن را بپردازد، خداوند آن نعمت را برای وی می‌افزاید و کسی که کوتاهی کند، خود را در خطر از دست دادن آن نعمت قرار داده است. از عوامل توفیق در فعالیت‌ها از جمله در تولید، قدردانی از خداوند است؛ به طوری که علی (ع) می‌فرماید: اذا وصلت اليكم اطراف النعم فلا تنفروا قضاها بقله الشکر (همان: ح ۱۳، ص ۱۰۹۳). هنگامی که نعمت‌های مختلفی برای شما می‌رسد، به واسطه عدم شکر، آن‌ها را محدود و کوتاه نکنید. بدین ترتیب، از این حکمت می‌توان استفاده کرد که از جمله توفیق‌هایی که باعث افزایش نعمت‌ها و استمرار رشد و بازده تولید می‌شود، شکر در مقابل نعمت‌ها است؛ زیرا در نهایت، شکرگزاری از نعمت‌ها، چیزی جز استفاده بهینه از امکانات و منابع نیست.

۲. همت بلند و اراده قوی

بلند همتی، پشتکاری، جدیت در کار، پرهیز از سستی و تنبلی، از صفات پسندیده‌ای هستند که در آموزه‌های دینی تأکید فراوانی بر آن‌ها شده و رمز کامیابی در کارها به‌شمار می‌آیند؛ به‌ویژه در فعالیت‌های اقتصادی، انسان‌هایی که دارای همت بلند همراه با پشتکار باشند، به‌طور قطع در فعالیت خود موفق خواهند شد.

در این زمینه می‌توان از سخن حضرت علی (ع) استفاده کرد:

والله مستأدیکم شکره و مورثکم امره و مهملکم فی مضمار ممدود، لتتنازعا سبقه فشدوا عقد المازر و اطوا فضول الخواصر لاتجتمع عزیمه و ولیمه ما انقض النوم لعزائم الیوم و امحی الظلم لتذاکیر الهمم (همان: خ ۲۱۱، ص ۶۹۳).

و خداوند شکرگزاری را در گردن شما گذاشته است و کار حکومت خود را در دستتان قرار داده و در مسابقات در میدانی وسیع فرصتتان داده تا برای سبقت برخیزید و با یکدیگر بستیزید؛ پس کمر را استوار ببندید و برای کار، دامن خود را جمع کنید که عزم و اراده، با سفره مهمانی جمع نشود. چه خواب بسیار که تصمیم‌های روز را در هم شکست و چه تاریکی‌ها که آینه همت‌ها را پوشانید.

رزق المرء علی قدر همته. (آمدی، بی تا: ص ۱۳۹)

روزی هر کس به قدر همت او مقدر است.

انسان در فعالیت‌های اقتصادی و در تولید باید بکوشد بالاترین همت و بیشترین تلاش

خود را به کار گیرد و این را از توصیه پر بهای حضرت علی (ع) می‌توان نتیجه گرفت:

خیر الهمّ اعلاها. (همان: ص ۳۱)

بهترین همتها بلندترین آن‌ها است.

۳. تدبیر و برنامه‌ریزی

در زمینه تدبیر و برنامه‌ریزی به سخن کوتاه و پرمعنای حضرت علی (ع) می‌توان استناد کرد:

الاقتصاد ينمي القليل (همان: ص ۳۸۹).

میان‌روی کم را بسیار می‌گرداند.

قوام العیش حسن التقدير و ملاکه حسن التدبیر (همان: ص ۱۹۴).

پایه زندگانی بر حسن تقدیر [برنامه‌ریزی] است و بنیاد حسن تقدیر بر نیک اندیشی و تدبیر درست است.

سخن دیگری از حضرت علی (ع) به وضوح نشان می‌دهد، داشتن برنامه‌ریزی و تدبیر صحیح

در فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی سبب رشد تولید و در پی آن رشد اقتصاد می‌شود.

حسن التدبیر ينمي قليل المال و سوء التدبیر يفتي كثيره (همان: ص ۳۰).

نیک اندیشی، مال کم را می‌افزاید و بد اندیشی و سوء تدبیر، مال بسیار را کم می‌کند.

بدین ترتیب اگر تولیدات تولیدکننده‌ای یا تولیدات جامعه قابل توجه هم باشد، ولی تدبیر

و برنامه و خط مشی صحیح جهت ادامه فعالیت آن در دست نباشد به تدریج آن تولید رونق

خود را از دست خواهد داد و به رکود مبدل و به تدریج فعالیت‌ها از گردونه تولید خارج

خواهد شد.

۴. استفاده از فرصت‌ها و سرعت مطلوب در کار

از دیدگاه اقتصادی، هر چیز دارای هزینه‌ای است که به آن هزینه فرصت می‌گویند؛ یعنی

هر انتخابی، به دنبال خود، از دست دادن انتخاب دیگر را دارا است. از این امر زمان هم استثنا

نشده است؛ یعنی هر زمان که انسان مشغول فعالیتی می‌شود، فرصتی را در ازای آن از دست

می‌دهد؛ بنابراین، انسان در فعالیت‌های خود از جمله در فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی خود

باید کوشا باشد که از زمان و فرصت موجود خود به بهترین شکل استفاده کند و اگر نتواند از

آن به نحو مطلوب استفاده کند، سبب محرومیت خود خواهد شد.

بدین ترتیب اگر بخواهیم عوامل کامیابی در رشد تولید را شناسایی کنیم، لازم است استفاده

به موقع از فرصت‌ها و عدم زایل کردن آن‌را جزو عوامل مفید به‌شمار آوریم؛ چنان‌که حضرت

علی (ع) نیز در این زمینه می‌فرماید:

اضاعه الفرصة غصة (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۱۱۳، ص ۱۱۴).

به هدر دادن و ضایع کردن فرصت‌ها، موجب غصه و محرومیت است.

الفرضه، غنم (همان: ص ۲۴۵).

دریافت وقت غنیمت است.

حضرت علی (ع) در جای دیگر می‌فرماید:

رحم... امرء... اغتنم المهل و بادر الاجل و تزود من العمل (همان: خ ۷۵، ص ۱۷۴).

خداوند بر کسی رحمت کند که فرصت زندگی را غنیمت شمرده و بر اجل پیشی گرفت و کار نیک ذخیره کرد.

بدین ترتیب، استفاده از فرصت‌های موجود به‌دست آمده در جامعه از عوامل با اهمیتی است که امکان رشد تولید را بیشتر، و به دوری از سستی و تنبلی دعوت می‌کند و باید توجه کرد دنیا و امکانات مادی که در اختیار انسان است و اعضا و جوارح و توانایی‌های فردی او، همه و همه سرمایه‌هایی است که به صورت موقت و در یک فاصله محدود زمانی که عمر انسان نام دارد، در اختیار و قابل تصرف است.

توجه به این اصل اساسی، تشویق به کار و تلاش، استفاده هرچه بیشتر و صحیح‌تر از امکانات و توانایی‌ها و صبغه الهی و تقدس بخشیدن به کار و تلاش و تولید را نتیجه می‌دهد.

۵. استفاده کامل از دانش و امکانات موجود

در مباحث تولید، آخرین عامل تولید که وارد تابع تولید شده، و نقش بسیار مهمی در آن دارد، تکنولوژی است. تکنولوژی و دانش فنی، عاملی است که با به‌کارگیری آن در تولید، از منابع اولیه کمتر، به تولید بیشتر دست می‌یابیم. استفاده از دانش و به‌کارگیری آن، از جمله سفارش‌هایی است که حضرت علی (ع) به آن پرداخته است:

انفع العلم ما عمل به (آمدی، بی تا: ص ۱۰۵).

سودمندترین دانش، آن است که به کار بسته شود.

۶. تلاش و جدیت در انجام کار همراه با پی‌گیری و استقامت

چنان که در مباحث گذشته به آن اشاره شد، جدیت در کار و کوشش در عمل از سفارش‌های موکد اسلام و بزرگان دین است و یأس و ناامیدی، و سستی و تنبلی از صفات ناشایست این نظام شمرده می‌شود.

افضل الجود بذل الجهد (همان: ص ۵۰۲)

برترین بخشش، به کار بستن کوشش و جدیت است.

باید دقت شود که کار و تلاش و جدیت در کار، وقتی نتیجه مثبت و مفید می‌دهد که کوشش و جدیت در آن مستمر باشد. حضرت در این زمینه می‌فرماید:

قلیل تدوم علیه ارجی من کثیره مملول منه (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۲۷۰، ص ۱۲۲۲).

کمتری که مستمر باشد، مرجح است بر بسیاری که بدون استمرار باشد.

از عبارت مورد بحث دو برداشت قابل استفاده است:

۱. اگر حجم و میزان تولید اندک باشد، ولی استمرار داشته باشد، بر حجم بزرگی از تولید بدون استمرار و مداومت ترجیح دارد.

۲. نوع و کمیت تولید، اگر به مقدار مورد نیاز ولی دامنه‌دار و مستمر باشد، بهتر از آن است که مازاد بر نیاز باشد.

۷. تحمل مشکلات و مشقات

کارها و فعالیت‌های اقتصادی به ویژه در زمینه تولید به زحمات و سخت‌کوشی نیاز داشته، به طور معمول با مشکلات و مشقاتی همراه هستند و به همین سبب هم فعالیت‌های تولیدی در مقایسه با سایر فعالیت‌های اقتصادی مقام بالایی دارند؛ پس هر تولیدکننده‌ای که به تولید اقدام می‌کند، باید با عنایت به این مسأله مشغول امر خطیر تولید شود و با تحمل مشقت‌ها و داشتن صبر کافی فعالیت تولیدی را ادامه دهد.

حضرت علی (ع) می‌فرماید:

بالتعب الشديد تدرك الدرجات الرفيعة و الراحة الدائمة (آمدی، بی تا: ص ۱۶۸).

با رنج‌های بسیار شدید، پایگاه‌های بلند و آسایش همیشگی به دست می‌آید.

۸. باور به توان انجام کار و پرهیز از اظهار ناتوانی

استقامت در زمینه تولید، باعث رفع مشکلات می‌شود. این مطلب، غیر مستقیم به این امر اشاره دارد که در نظام اسلامی، تولیدکننده باید با توکل به خداوند در پروژه‌های بزرگ تولیدی وارد شود و با امید به نتیجه مطلوب پیش رود، و اگر تولیدکننده با این خصوصیت وارد فعالیت تولیدی شود، جدیت و تلاش او دو چندان خواهد بود و این امر، توفیق وی را آسان خواهد ساخت و مهم‌تر از همه، از آفت بزرگ که همان ناتوانی است، به دور خواهد ماند.

حضرت علی (ع) در زمینه باور خویشتن و نفی صفت ناتوانی می‌فرماید:

العجز آفة و الصبر شجاعة و الزهد ثروة، و الورع جنه (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۴).

عجز، آفت، و صبر، شجاعت است، و زهد، ثروت، و ورع، سپر است.

انسان موجودی با ظرفیت‌ها و قابلیت‌های بزرگی است و در پرتو آن می‌تواند به خلاقیت و تولید فراوان دست یابد. انجام درست و موفق هر کار در گرو باور معجری به توانایی آن است و اگر در این باور خللی ایجاد شود، به همان نسبت در انجام کار نقص پدید خواهد آمد؛ بنابراین، باید روحیه قوی و باور توان انجام کار و تولید و خلاقیت در جامعه به طور عام و در تولیدکنندگان به طور خاص تقویت و فراگیر شود.

۹. پرداخت حقوق مالی

۱۱۳

یکی از عوامل مهم توفیق نظام اقتصادی در جامعه اسلامی، پرداخت حقوق واجب مالی است.

حضرت علی (ع) می‌فرماید:

سوسوا ایمانکم بالصدقة و حصنوا اموالکم بالزکاة و ادفعوا اموال البلاء بالدعا (همان: ح ۱۳۸، ص ۱۱۵۴).

ایمان خود را با صدقه حفظ کنید و اموالتان را با زکات در امان نگهدارید و اموال بلا را با دعا دفع کنید.

در جهان بینی اسلام، پرداخت زکات و دادن صدقه و اتفاقات دیگر، نه تنها سطح تولید را

کاهش نمی‌دهد، بلکه سبب محفوظ ماندن و مصونیت اموال و سرمایه تولیدی می‌شود.

خمس و زکات از واجبات دینی است. تولیدکنندگانی که کالاهای تولیدی آن‌ها مشمول

زکات می‌شود یا درآمدهای آن‌ها مشمول خمس است، باید این حقوق الهی و حقوق مردم را

از اموال خود خارج کنند و از این طریق بر برکت مال خود بیفزایند و آن‌را حفظ کنند.

در این‌که به چه دلیل پرداخت حقوق واجب مالی باعث افزایش دارایی است، احتمالاتی را

می‌توان متصور شد.

یک احتمال این است که با پرداخت حقوق واجب، خداوند به ثروت او برکت می‌بخشد.

احتمال دارد منظور از افزایش ثروت و صیانت از آن با پرداخت حقوق واجب مالی، این

باشد که فقر از بین خواهد رفت؛ چون این دارایی‌ها در راه رفع فقر خرج خواهد شد و با رفع

فقر، جامعه امنیت لازم را می‌یابد و افراد به سرقت و فساد... دست نخواهند زد؛ بنابراین، ثروت

و دارایی افراد در امنیت خواهد بود. در سایه امنیت ایجاد شده امکان سرمایه‌گذاری نیز بیشتر

خواهد شد.

توزیع درست تر درآمد و چرخش مناسب سرمایه‌ها و قدرت خرید نیز از آثار و برکات

دیگر پرداخت حقوق مالی است که می‌تواند به صورت احتمالی دیگر مطرح شود.

ه. آفات تولید

نظام تولید مانند هر نظام دیگر، نیازمند دقت و مراقبت است تا بتواند از آفات مصون مانده، به اهداف مورد انتظار دست یابد؛ پس شناخت آفات و عوامل عدم توفیق نظام تولید، امری ضرور است. در این قسمت از مقاله، با استفاده از سخنان حضرت علی (ع) به برخی از آفات تولید به طور اجمال اشاره خواهد شد.

۱. ظلم (از هر نوع)

یکی از آفات نظام تولید و بلکه هر نظام، ظلم است. ماهیت ظلم به دلیل آن که بر هم زننده نظم طبیعی و کارایی موجود بین اجزای هر نظام است، به طور طبیعی جهت و اهداف آن نظام را نیز تحت تأثیر منفی خود قرار می دهد.

در نظام تولید با توجه به روابط گوناگون بین عوامل انسانی و سرمایه ای و طبیعی، هرگونه جابه جایی غیر عادلانه ظلم به شمار رفته، سبب انحراف از اهداف خواهد شد.

حضرت امیر (ع) در حکمتی می فرماید:

بالظلم تزول النعم (آمدی، بی تا: ص ۵۲).

نعمت ها با ستمکاری از بین می روند.

عدم مراعات حق و حقوق کارگران و کارفرمایان، استفاده نادرست از سرمایه ها و استفاده از سرمایه های نامشروع، رعایت نکردن نیازمندی ها و مصالح و منافع جامعه در نوع و کمیت و کیفیت تولید، عدم پرداخت حقوق الهی از درآمدها و سودهای حاصله، از موارد ظلم و از آفات نظام تولید شمرده می شود.

۲. گناه و سهل انگاری در امور دینی

در کلیه شؤون اجتماعی و اقتصادی باید امور دینی و شرعی را مدنظر داشت. پرداختن به امور دنیا، بدون توجه به مسائل دینی به توفیق واقعی نمی انجامد.

حضرت علی (ع) در حکمتی می فرماید:

لا یترك الناس شيئاً من امر دينهم لاستصلاح دنياهم الا فتح الله عليهم ما هو اضر منه (فيض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۱۰۳، ص ۱۱۳۵).

مردم چیزی از امر دینشان را برای اصلاح امور دنیا ترک نمی کنند، مگر آن که خداوند مشکل دنیایی بزرگ تری بر ایشان فراهم می نماید؛

بنابراین، یکی از آفات بزرگ تولید، دوری و سهل‌انگاری در آموزه‌های دینی است. گناه یکی از عواملی است که سبب انهدام بسیاری از اقوام گذشته تاریخ شده است.

۳. کفران نعمت‌ها

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، انسان باید در مقابل نعمت‌های الهی سپاسگزار باشد و استفاده درست و کامل و مولد از نعمت‌ها نیز از مصادیق شکر است. تحقق این معنا در مقوله تولید، باعث افزایش بهره‌برداری عوامل و امکانات موجود خواهد بود و عدم استفاده درست از نعمت‌های الهی و کفران نعمت‌های او از آفات تولید به‌شمار می‌آید.

حضرت در حکمتی می‌فرماید:

آفه النعم الکفران (همان، ح ۱۰۳، ص ۱۱۳۵).

آفت نعمت‌ها کفران است.

۴. آزمندی و طمع

یکی دیگر از آفات تولید، آزمندی، حرص و طمع است. این خصلت ناپسند، جهات مثبت و سازنده و کارایی را در نظام تولید مبتنی بر جهانبینی دینی بر هم می‌ریزد.

حضرت در حکمتی می‌فرماید:

عبد الحرص مغلد الشقاء (همان، ح ۲۵، ص ۱۰۹۷).

بنده حرص و آز، همواره در شقاوت و زیان است.

آن کس که در پی حرص و طمع حرکت می‌کند، به دلیل این‌که بر اثر محدودیت‌ها نمی‌تواند به همه خواسته‌هایش برسد، همواره خود را شکست خورده و در گرفتاری و تأمین نشده احساس می‌کند.

در حکمت دیگری می‌فرماید:

الارزاق لاتنال بالحرص و المطامع (آمدی، بی‌تا: ص ۱۴۵۳).

تحصیل روزی‌ها، تابع حرص و طمع نیست.

در حکمتی دیگر می‌فرماید:

یا ابن آدم ما کسبت فوق قوتک فانت فیه خازن لغیرک (فیض‌الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۱۸۳، ص ۱۱۷۵).

ای فرزند آدم! آنچه بیش از روزی خود به‌دست می‌آوری، در حقیقت انبارداری برای دیگران است.

با توجه به سخنان حضرت، تولیدکننده در قیمت گذاری کالای خود، به مقدار نیازمندی خود بسنده می کند و هدف خود را جمع آوری اموال قرار نمی دهد.

۵. خیانت و فریب

یکی دیگر از آفات تولید، توسل به خیانت و فریب در کار است. این صفت نامطلوب از آفت های جدی نظام اقتصادی به شمار می رود. در بخشی از خطبه ۴۱ نهج البلاغه فرمود:

وفا و صدق دو همزادند و سپری مقاوم تر از وفا سراغ ندارم و مرتکب حيله نمی شود آن کس که بازگشت به آخرت را می شناسد... (همان، خ ۴۱، ص ۱۲۷).

کسی که به حساب و کتاب الهی و بازگشت به سوی خدا علم و ایمان داشته باشد، مرتکب حيله و خیانت نمی شود. یکی از مصادیق این امر، در فعالیت های اقتصادی و از جمله تولید است. تولیدکننده با ایمان به نیرنگ متوسل نمی شود و از ناآگاهی مصرف کننده و متقاضی سوء استفاده نمی کند؛ نیرنگ را نباید تیزهوشی دانست. تیزهوشی در آن است که کار را با بهترین وجه انجام داد و از امکانات به نیکوترین صورت بهره گرفت.

۶. اسراف

از دیگر آفات تولید، اسراف است. این صفت در همه امور زندگی ناپسند است و به زمینه های صرفاً اقتصادی اختصاصی ندارد. گرچه آثار سوء آن در این زمینه ها زودتر و بیشتر محسوس و مشهود است.

حضرت می فرماید:

کثرة السرف یدمر (آمدی، بی تا: ص ۳۹).

اسراف زیاد، موجب انهدام و نابودی جامعه است.

حرمت اسراف باعث می شود تولیدکننده، از منابع تولید به صورت بهینه بهره ببرد و منابع را حیف و میل نکند؛ رعایت این اصل در عمل چیزی جز رعایت کارایی در همه امور تولیدی نتیجه نخواهد داشت. نتیجه این که باید از منابع به صورت متعارف و در حد اقتضا استفاده، و از افراط و تفریط پرهیز کرد.

همچنین می توان با توجه به سخنان حضرت امیر^{۱۱} به مواردی از قبیل کوتاهی و سهل انگاری، بی دقتی و بررسی نکردن جوانب کار، سستی و تنبلی را نیز از آفات تولید به شمار آورد.

و. محدودیت‌های نظام تولید

در نظام مبتنی بر آموزه‌های اسلامی، چارچوب‌های کلانی وجود دارد که محدوده و جهتگیری فعالیت‌های گوناگون اجتماعی را ترسیم می‌کند. برای فعالیت‌های اقتصادی و نظام تولید نیز مرزهایی وجود دارد که رعایت آن‌ها برای حفظ اهداف کلی نظام ضرورت دارد. در این قسمت به برخی از محدودیت‌های تولید با استفاده از سخنان حضرت علی^ص اشاره‌ای اجمالی خواهیم داشت.

۱. لزوم مراعات چارچوب‌های شرعی و حقوق مالی

در همه فعالیت‌های اقتصادی و از جمله تولید باید معیارها و ضوابط شرعی رعایت، و حقوق مالی، بین اشخاص با یکدیگر و بین افراد و حکومت، با دقت تعیین و پرداخت شود. سرپیچی از وظایف و واجبات شرعی افزون بر اثر تکلیفی که ارتکاب فعل حرام دارد و از مصادیق تجری شمرده می‌شود، دارای آثار وضعی زیانبار نیز بر افراد و جامعه است.

حضرت علی^ص می‌فرماید:

بئس الکسب، الحرام (همان: ص ۲۴).

بدترین کسب‌ها، کسب حرام است؛

در جای دیگر می‌فرماید:

ان اعظم الحسرات يوم القيامة حسرة رجل كسب مالا في غير طاعة الله فورثه رجل فانفقته في طاعة الله سبحانه فدخل به الجنة و دخل الاول به النار (فيض الاسلام، ۱۳۵۱: ح ۴۲۱، ص ۱۲۸۶).
به راستی بزرگ‌ترین حسرت‌های روز قیامت، حسرت انسانی است که مالی را از غیر مسیر طاعت الاهی کسب نماید و این مال را به ارث گذارد برای کسی که آن‌را در راه خداوند متعال صرف کند و از این طریق به بهشت برسد و نفر اول به آتش برود.

۲. لزوم مراعات تعهدها و قراردادها

در نظام تولید همانند سایر جنبه‌های زندگی اجتماعی، وفا به عهد و پایبندی به قراردادها و تسریع در انجام آن‌ها لازم است.

رعایت موارد یاد شده سبب امنیت، انسجام و گرمی روابط اجتماعی و شکوفایی

ظرفیت‌های نهفته می‌شود.

حضرت در حکمتی می فرماید:

احزم الناس رأياً من انجز وعده و لم يؤخر عمل يومه لغده (آمدی، بی تا: ص ۵۱۶).
دور اندیش ترین مردم کسی است که به وعده اش وفا کند و کار امروزش را به فردا نیفکند.
وامض لكل يوم عمله فان لكل يوم ما فيه (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ن ۵۳).
در هر روز، کار همان روز را به سامان برسان. به راستی که برای هر روز کاری هست که باید انجام شود.
از جمله تعهدهای تولیدکننده، تعهد وی در قبال جامعه است که عبارت است از استفاده درست از امکانات جامعه، رعایت بهداشت محیط و فضا و روان جامعه و ارائه محصولات با کیفیت مرغوب و مانند آن.

۳. لزوم رعایت عدالت و انصاف

از مصادیق عدالت این است که هر مالی در جای خودش هزینه شود و بازده مناسب خود را داشته باشد.

۱. صرف مال در غیر راه درست که نوعی ستم است با اسراف و تبذیر مترادف آمده؛
۲. در اسراف و تبذیر فرد مسرف و مبذر براساس اصل اولی از حق خود استفاده کرده است؛ پس معنای ظلم بودن آن متوجه زبانی است که نصیب جامعه می شود.

حضرت در این باره می فرماید:

الا ان اعطاء هذا المال فی غیر حقه تبذیر و اسراف (آمدی، بی تا: ص ۹).
آگاه باش که صرف این مال در غیر راه صحیح آن، تبذیر و اسراف است.
خذ بالعدل واعط بالفضل تحزالمنقبتین (همان: ص ۲).
با عدل رفتار کن و با فضل عطا کن تا دو منقبت را به دست آوری.

۴. منع احتکار

احتکار از یک طرف حبس دارایی جامعه و در حقیقت از جریان خارج ساختن سرمایه و از طرف دیگر عامل فشار معیشتی و اقتصادی بر مردم است. با توجه به این که این کار به طور عمده در سودجویی ناشایست ریشه دارد، در آداب اسلامی و فقه و اخلاق، به شدت محکوم و مطرود است.

حضرت در حکمت‌هایی چنین می فرماید:

الاحتکار شیمه الفجار (همان: ص ۶۵۹ و ۱۸۶۵).
احتکار، صفت فاجران و بدکاران است.

المحتكر البخيل جامع لمن لايشكره و قادم لمن لايعذره (همان: ج ۲، ص ۶۳، ردیف ۱۸۴۲).
محتكر بخيل، مال را برای کسی جمع می‌کند که سپاسگزاری نخواهد کرد و به سوی کسی خواهد رفت که عذر گناهِش را نمی‌پذیرد.

در جای دیگری حضرت خطاب به مالک اشتر می‌فرماید:
از احتكار جلوگیری کن؛ همان‌طور که پیامبر از احتكار جلوگیری کرد؛ زیرا احتكار باعث زیان رساندن به جامعه است (فیض‌الاسلام، ۱۳۵۱: ن ۵۳).

در این بیان، فلسفه و حکمت تحریم احتكار بیان شده است. شخص محتكر با احتكار خود بر تعیین قیمت که باید در نظام عادلانه صورت گیرد، اثر می‌گذارد و آن را به نفع خود تغییر می‌دهد. محتكر با ایجاد کمبود مصنوعی می‌تواند قیمت کالاهای خود را افزایش دهد و این چیزی جز معنای احجاف و ضرر رساندن به یکایک افراد جامعه نیست.

ز. آثار نظام تولید مطلوب

هر فعالیت اجتماعی، دارای آثاری برای افراد و جامعه است. فعالیت‌های اقتصادی و از جمله نظام تولید نیز چه برای تولیدکننده و چه برای افراد مصرف‌کننده و چه برای کل جامعه، دارای آثاری است که از جهت‌گیری و عملکرد نظام تولید نتیجه می‌شود.
چنانچه جهت‌گیری نظام تولید و انگیزه‌های آن درست و مطلوب باشد، آثار فردی و اجتماعی قابل ذکر خواهد داشت.

در این قسمت، مروری اجمالی بر آثار و ویژگی‌های ناشی از فعالیت‌های تولیدی درست برای دست‌اندرکاران تولید و نیز برای جامعه خواهیم داشت.

۱. نیکنامی و اعتبار اجتماعی

نیکنامی انسان بین مردم، از سرمایه‌های بزرگی است که آسان به دست نمی‌آید. انسانی که دارای اعتبار و نام نیک بین مردم باشد، افزون بر سرمایه‌های آخرتی که می‌تواند ذخیره کند، در دنیا و در اجتماع نیز می‌تواند منشأ آثار و خیرات و کارهای نیک فراوان باشد که نفع آن به خود و جامعه می‌رسد.

استفاده کامل از امکانات و مواد اولیه، بهره‌برداری از مواد اولیه مرغوب، استحکام و اتقان در تولید، مراعات سود عادلانه و مسائلی از این قبیل که بهره‌وری را در جامعه افزایش می‌دهد، از آثار و نتایج طبیعی توجه به اصل نیکنامی و اعتبار اجتماعی است.

حضرت می‌فرماید:

... الا و ان اللسان الصالح يجعله الله للمرء في الناس خيرا له من المال يورثه من لا يحمد (فيض الاسلام، ۱۳۵۱: خ ۱۱۹، ص ۳۷۱).

... آگاه باشید که خوشنامی و نام نیک که خداوند برای انسان در بین مردم قرار می‌دهد، از مالی که باید برای وارثان قدر ناشناس باقی گذارد، بهتر و ارزشمندتر است.

۲. پرثمر و بابرکت بودن زندگی

بابرکت بودن عمر را در یک تعریف ساده و مختصر، شاید بتوان این‌گونه بیان کرد که در فرصت محدود زندگی، هر چه آثار مثبت و مفید بیشتری از انسان باقی بماند و به نسل خود و نسل‌های آینده در شعاع بیشتری فایده رساند، به معنای برکت بیشتر عمر است. یکی از عوامل برکت عمر عمل کردن نیکو و کامل است.

حضرت در این خصوص می‌فرماید:

بركة العمر في حسن العمل (آمدی، بی‌تا: ص ۱۳).

برکت عمر و زندگی در نیکو عمل کردن است.

یکی از آثار نظام تولیدی که بر کامل و نیکو عمل کردن استوار باشد، برکت عمر صاحبان تولید است و اگر این اصل گسترش یابد، به مبارک بودن یک نسل از انسان‌ها می‌انجامد.

۳. تأمین منافع جامعه

در نظام تولید درست، از آن‌جا که جهتگیری‌ها از ابتدا بر محورهای مطلوب استوار است، نتایج و بازده مطلوب نیز دریافت خواهد شد. یکی از این آثار، تأمین منافع و نیازهای جامعه است برخلاف نظام تولید مبتنی بر پایه‌های غیر اخلاقی و سودپرستانه که در چنان نظامی، تأمین منافع و نیازهای واقعی جامعه، تحت الشعاع منافع افراد و گروه‌های خاص قرار می‌گیرد؛ بنابراین، یکی از معیارهای اساسی نظام تولید مطلوب و نیز از آثار و نتایج آن، توجه به نفع و مصلحت عمومی مردم است.

حضرت علی (ع) می‌فرماید:

افضل الناس انفعهم للناس (همان، ص ۱۶۲).

برترین مردم کسی است که برای مردم مفیدتر و نافع‌تر باشد و سودش بیشتر به مردم برسد. گسترش این اصل به صورت فرهنگ عمومی باعث می‌شود که یکایک افراد جامعه همه در

فکر تأمین منافع کلی و عمومی جامعه خود باشند و در نتیجه، همه در یک روند صعودی و رو به رشد، از همدیگر بهره خواهند برد.

۴. آرامش روحی و جسمی

نظام مطلوب اقتصادی، در حالت کلی خود باید به ایجاد آرامش و راحت جامعه بینجامد. در همین جهت نظام تولید نیز در صورت صحت و سلامت، تأمین‌کننده آرامش روحی و جسمی افراد جامعه خواهد بود و به هیچ وجه به ایجاد اضطراب و ناامنی و نگرانی دامن نخواهد زد. این اثر و نتیجه حاصل از نظام تولید درست، با رعایت توصیه‌های مطرح شده در حکمت ذیل از حضرت علی (ع) و دستوره‌های دیگر، قابل دستیابی است:

انک مدرک قسمک و مضمون رزقک و مستوف ماکتب لک فارح نفسک من شقاء الحرص و مذلّه الطلب وثق بالله و خفض فی المکتسب (همان، ص ۴).

به راستی که تو قسمتت را در می‌یابی و رزقت برایت تضمین گردیده و آنچه که برایت نوشته شده است، به تو خواهد رسید؛ پس خودت را از شقاوت حرص و ذلت طلب و نیاز و طرح حاجت نزد بندگان خدا در راحت و آرامش قرار بده و خداوند را اطمینان و پناه و پشتیبان خود بگیر و در کار و کسب با آرامش حرکت کن.

نتیجه‌گیری

در این مقاله به دنبال یافتن اصول اقتصادی حاکم بر رفتارهای اقتصادی در حیطه تولید، از دیدگاه امام علی (ع) بودیم. این اصول در محورهای ذیل بررسی شد:

۱. انگیزه تولید؛ ۲. ویژگی‌های نظام تولید؛ ۳. نیروی کار؛ ۴. عوامل توفیق و رشد در نظام تولید؛ ۵. آفات تولید؛ ۶. محدودیت‌ها؛ ۷. آثار مطلوب نظام تولید.

در محور اول، تولید، عملی صالح تلقی شده و در جهت منافع جامعه بوده و تلاش در جهت رفع وابستگی است. در محور دوم، نظام مطلوب از پلیدی، عاری و مبتنی بر برنامه ریزی و تدبیر صحیح و با رعایت کیفیت تولید است. رعایت اعتدال در استفاده از منابع و جلوگیری از اتلاف آن نیز از جمله ویژگی‌های این نظام است. در محور سوم، ضمن اهمیت نیروی کار در نظام تکوین و تشریح و تأکید شرع بر پرهیز از تنبلی، بر استفاده از فرصت‌ها تأکید شد.

در محور چهارم، ظلم و تعدی، گناه، کفران نعمت، اسراف و خیانت و سهل‌انگاری در

محور پنجم از آفات تولید دانسته شد و سرانجام تأکید کردیم که نظام تولید در شریعت اسلامی، دارای قیود و محدودیت‌هایی است که آن را از سایر نظام‌ها متمایز می‌سازد. رعایت تعهدات و قراردادهای، رعایت عدل و انصاف، منع احتکار و ... از جمله این محدودیت‌ها به شمار می‌آیند. رعایت این اصول نتایج قابل توجهی را با خود به همراه دارد که از جمله تأمین منافع جامعه، گسترش آرامش روحی، با برکت بودن زندگی، اعتبار اجتماعی و در یک کلام با حاکمیت اصول مقیده مذکور، اقتصاد با دو عنصر اخلاق و عدالت همراه خواهد شد. نظام تولید مبتنی بر اخلاق و عدالت، کارایی همراه با عدالت، توازن در توزیع درآمد و رعایت مصالح جامعه را یک جا خواهد داشت و این چیزی است که سعادت واقعی انسان را تضمین می‌کند.

منابع و مأخذ:

۱. نهج البلاغه، به قلم فیض الاسلام، بی نا، ۱۳۵۱ ش.
۲. ابوحنیفه، نعمان بن محمد، دعائم الاسلام، بی نا، بی تا.
۳. آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، محمدعلی انصاری، بی نا، بی تا.
۴. انصاری، مرتضی، مکاسب، تبریز، چاپخانه اطلاعات، ۱۳۷۲ ق.
۵. حرّ عاملی، محمد بن حسین بن علی، وسائل الشیعه، تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی، المكتبة الاسلامیه، نهم، ۱۴۰۱ ق.
۶. حرانی، ابی محمد الحسن بن علی بن الحسین ابن شعبه، تحف العقول، به تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۵۵ ش.
۷. حریری، محمد یوسف، اسلام و نظام اقتصادی، انتشارات امیر، ۱۳۶۲ ق.
۸. حکیمی، محمدرضا، علی و محمد، الحیة، قم، انتشارات تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۶۳ ش.
۹. حلّی، یوسف بن علی بن مطهر، تبصره المتعلمین، ابوالحسن شعرانی، تهران، کتابفروشی اسلامیه، بی تا.
۱۰. خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، مطبعه الآداب، النجف الاشرف، ۱۳۹۵ ق.
۱۱. —، توضیح المسائل، تهران، انتشارات ایران، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ق.
۱۲. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، درآمدی بر اقتصاد اسلامی، انتشارات سمت، سوم، بی تا.
۱۳. شیرازی، سید محمد، الفقه الاقتصاد، بیروت، دارالعلوم، ۱۴۰۸ ق، ۱۹۸۷ م، مجلدات ۱۰۷ و ۱۰۸.
۱۴. صدر، سید کاظم، اقتصاد صدر اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۴ ق.
۱۵. صدر، محمدباقر، اقتصادنا، بیروت، دارالفکر، ۱۹۶۹ م.
۱۶. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، اول، ۱۹۷۳ م.
۱۷. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان، شرکة المعارف الاسلامیه، بی تا.
۱۸. طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، مؤسسه العلمی، ۱۳۹۳ ق.
۱۹. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرين، تحقیق السید احمد الحسینی، تهران، انتشارات مرتضوی، ۱۳۶۵ ش.

۲۰. العاملی، زین‌الدین الجبل، *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه، ۱۳۶۵ش.
۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب، *فروع کافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۸ق.
۲۲. گلپایگانی، محمدرضا، *مجمع المسائل*، بی‌نا، بی‌تا.
۲۳. مجلسی، محمدباقر (علامه)، *بحار الانوار*، بیروت، موسسه انتشارات وفا، سوم، ۱۴۰۳ق، ۱۹۷۳م.
۲۴. محدث، نوری، حاجی میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۳ق.
۲۵. مطهری، مرتضی، *سیری در نهج البلاغه*، تهران، انتشارات صدرا، دوم، ۱۳۷۲ش.
۲۶. موسایی، میثم، *موضوع و مفهوم ربا از دیدگاه فقهی با توجه به تحولات اقتصادی عصر حاضر*، موسسه تحقیقات پولی و بانکی، دوم ۱۳۷۶ش.
۲۷. _____، *بررسی مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگی حاکم بر جامعه با توجه به فرهنگ مطلوب در اسلام*، مرکز پژوهش‌های بنیادی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۷ش.
۲۸. _____، *دین و دنیا*، وزارت ارشاد، اول، ۱۳۷۲ش.
۲۹. _____، *دین و فرهنگ و توسعه*، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۳۰. _____، *مبانی و جهت‌گیری کلی اقتصادی در نهج البلاغه*، تهران، وزارت اقتصاد و دارایی، ۱۳۸۰ش.
۳۱. نجفی، محمدحسن، *جواهر الکلام*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، هفتم، ۱۳۹۲ق.
۳۲. نراقی، ملا احمد، *عواید الایام*، قم، مکتبه بصیرتی، بی‌تا.
۳۳. _____، *معراج السعاده*، تهران، سازمان چاپ و انتشارات جاویدان، اول، بی‌تا.